

HAVAS LÁSZLÓ

Egy fejezet a Biblia magyarországi recepciójából

A magyarországi szépirodalom voltaképpen a Szent Istvánnak tulajdonított *Intelmekkel* kezdődik, s ez az alkotás mára már annyira divatos témává vált, hogy néhány évvel ezelőtt az Ökörtudományi Társaság is helyet adott egy ilyen tárgyú felolvasásnak, amely a *Vallástudományi Szemle* című, viszonylag újnak számító folyóirat egyik vitacikkét igyekezett még közelebb hozni a társaság tagjaihoz.¹ Nyilván a dolgozat újszerűsége vezette ebben a társaságot, mely korábban nemigen nyílt meg ez előtt a téma előtt. Magam most kellő idő elteltével ezt a lehetőséget használok fel arra, hogy mérlegre tegyem, miként is állják meg helyüket a magam megítélése szerint ezek az újabb elképzelések, s vajon merre is vezethetnek a további kutatások útjai.

Az újabb elképzelés szerint az *Intelmek* olyan sokrétű forrásanyagra támaszkodik, hogy az nem lehet egyetlen ember műve, hanem egy egész szerkesztőbizottság fogalmazta meg a benne fellelhető hatalmas politikai koncepciót, miszerint Magyarország a nyugati kereszténységhez kíván csatlakozni.² Így az *Intelmeknek* csakis „összeállítóiról” lehet beszélni,³ miként az istváni törvényeket is ekképp alkották meg, mert nem véletlen, hogy az *Intelmek* „Szent István törvényeihez kötődik, vagyis azoknak mintegy ideológiai alapjait fogalmazza meg.”⁴

E nézet írásba foglalója azonban nem látszik tudomást venni egyfelől arról, hogy a Szent István-i törvényeket tartalmazó legrégebb kézirati hagyomány, az Admonti kódex még nem kapcsolja hozzá az *Intelmeket* a *Törvényekhez*; másfelől pedig az *Intelmekre* legkorábban utaló Szent István legendák sem vonatkoztatják az Imre herceghez intézett atyai tanácsokat a király törvényeire. Ennél fogva a két tradíció egybefűzése későbbi gyakorlatnak látszik, ahogy arra Érszegi Géza is utalt legutóbb. Leszögezte, hogy a 15. századtól él az az eljárás, amely az *Intelmek* szövegét Szent István törvényeivel szerkesztette egybe, ahogy ezt a hagyományt a *Corpus Iuris Hungarici* is megőrizte számunkra.⁵ Ennélfogva, még ha a törvények kapcsán számolhatunk is esetleg egy, a megfogalmazást végző „testülettel”,⁶ ugyanez az elképzelés az *Intelmek* állítólagos összeállítására már nem vihető át.

¹ Adamik Tamás: *Szent István király „Intelmei” prologusának forrásai*. Vallástudományi Szemle, 4. évf. (2008) 1. sz. 155–179. – Itt jelezzük, hogy tanulmányunk a Támop-4.2.2/B-10/1-2010-0024 sz. pályázat keretében készült.

² Adamik: *Szent István király „Intelmei” prologusának forrásai*, 176.

³ Adamik: *Szent István király „Intelmei” prologusának forrásai*, 179.

⁴ Adamik: *Szent István király „Intelmei” prologusának forrásai*, 176.

⁵ Érszegi Géza: *Szent István Intelmei fiához. A tartalom és forma egysége*. In: Kerny Terézia (szerk.): *Szent Imre 1000 éve. Tanulmányok Szent Imre tiszteletére születésének ezredik évfordulója alkalmából*. Székesfehérvár, 2007. 24–29., ezen belül: 28.

⁶ Adamik: *Szent István király „Intelmei” prologusának forrásai*, 177.

Hasonlóképpen ingatagnak bizonyul az a másik érv, hogy az *Admonitio* háttérében kimutatható széles körű forrásfelhasználás is szerkesztői „bizottságra” enged következtetni.⁷ Ezen az alapon a Karoling- és poszt-Karoling idők csaknem valamennyi irodalmi alkotását el kellene szerzőjétől perelnünk. Így például a magyarországi latin nyelvű irodalom olyan – közel egykorú – munkáját, mint amilyen az István tanító mestereként jegyzett Gellért püspök *Deliberatioja*, amely értekezés akár némiképpen különböző idézetek, átfogalmazások füzéréként is felfogható lenne, legalábbis Déri Balázs és mások⁸ idevágó mélyreható vizsgálatai alapján, noha nem tudok róla, hogy ők hasonló elméletet állítottak volna fel az említett művel kapcsolatban.

Azt is elmondhatjuk, hogy a Meroving- és a Karoling-korszak szinte egész „tükörirodalma” ugyancsak a széles körű forrásfelhasználás gyakorlatát követte,⁹ amit itt olyan példával szeretnék szemléltetni, amelyre a Vallástudományi Szemle vitaindítója nem hivatkozik. Én ebből persze nem következtetek arra, hogy a szerző ezt nem ismeri, hiszen az általa idézett művek esetében is tisztázta már a szakirodalom a sokoldalú és nagyon intenzív

⁷ Ennek kiemelése inkább az Ókortudományi Társaságban elhangzó előadásra volt jellemző.

⁸ Lásd például Déri Balázs: „*Divinus noster magister*”. *Újabb Jeromos idézetek Szent Gellértnél*. In: uő. (szerk.): *Oratoris officium*. Tanulmányok a hetvenéves Adamik Tamás tiszteletére, Budapest, 2008. 81–86. (további irodalommal). Lásd még a gellérti mű vitatott kiadását az ott megadott hivatkozásokkal: Karácsonyi Béla – Szegfű László (ed. et transl.): *Deliberatio Gerardi Moresanae ecclesiae episcopi supra hymnum trium puerorum*. Szeged, 1999. Vö. az alábbi kritikával: Nemerényi Előd, BUKSz, 12. évf. (2000) 402–405.; Benyik György: *Pannónia se hallgasson. Szent Gellért püspök Deliberatio című művének forrásai*. Pannonhalmi Szemle, 9. évf. (2001) 3. sz. 121–126.; Vajda Tamás: *Magányos remekmű a XI. századból*. Aetas, 17. évf. (2002) 4. sz. 176–181. Igen árnyalt és megalapozott, egyben nagyon eredeti álláspontot foglal el az *Intelmelek* lehetséges forrásaival kapcsolatban ez a kitűnő tanulmány: Déri Balázs: *Három liturgikus tétel Szent István Intelmeiben*. Irodalomtörténeti Közlemények, 114. évf. (2010) 3–16. Időközben társszerőként nekem is megjelent egy újabb idevágó tanulmányom; vö.: Havas, László – Deák, H. Gyöngyi: *Éléments remontant à l'époque carolingienne dans l'Admonition de saint Étienne, Polumathes Πολυμαθής*. Mélanges offerts à Jean-Pierre LEVET, Limoges, Pulim, 2012. 405–417.

⁹ Ezzel kapcsolatban további információk és szakirodalmi eligazítás található egyik korábbi tanulmányomban; vö.: Havas László: *A Szent István-i Intelmek szövegahagyományozódásához*. Könyv és Könyvtár, 26. évf. (2004) 5 skk. A koraközépkori királytükörhöz az újabb szakirodalomból lásd Sedlmeier, Franz: *Die laienparänetischen Schriften der Karolingerzeit*. München, 2000 (további gazdag irodalommal); Deug-Su, I: *Gli specula*. In: Cavallo, Guglielmo – Leonardi, Claudio – Menestò, Enrico (ed.): *Lo spazio letterario del medioevo*, I/2. Roma, 1993. 515–534. – A műfajhoz általánosságban lásd még: Hadot, Pierre: *Reallexikon für Antike und Christentum*. Bd. 8. Stuttgart, 1972. 555–632.; Eberhardt, Otto: *Via regia. Der Fürstenspiegel Smaragds von St. Mihiel u. seine literarische Gattung*. München, 1977. 271 skk.; Anton, Hans Hubert: *Fürstenspiegel*. In: *Lexikon des Mittelalters*, Bd. 4. München, 2002. 1040 skk. (gazdag bibliográfiával – 1048–1049); uő.: *Fürstenspiegel und Herrscherethos in der Karolingerzeit*. Bonn, 1968; Canning, Joseph: *A History of Medieval Political Thought, 300–1450*. London, 1996. Lásd még: Staubach, Nikolaus: *Rex Christianus. Hofkultur und Herrschaftspropaganda im Reich Karls des Kahlen*. Bd. 1–2. Köln, 1992–1993. A korszak uralkodói ideológiájához legfrissebben lásd: Körntgen, Ludger: *Königsherrschaft und Gottes Gnade. Zu Kontext und Funktion sakraler Vorstellungen in Historiographie und Bildzeugnissen der ottonisch-frühsalischen Zeit*. Berlin, 2001. Már jobbadán a későbbi fejedelmétükör-irodalom szellemiségébe ad bepillantást, de a Kr. u. első ezredfordulót tanulmányozó számára is hasznos szempontokat nyújtva: Cogitore, Isabelle – Goyet, François (eds.): *Devenir roi. Essais sur la littérature adressée au prince*. Grenoble, 2001. (E kötet íve Augustus Rómájától Mussolini Rómájáig terjed, ahogy François Goyet is leszögezi: Cogitore – Goyet: *Devenir roi*, 7.)

forrásfelhasználást,¹⁰ ahogy ezt tőlük egyfelől koruk *imitatoria* épülő gyakorlata megkövetelte, másfelől pedig erre az adott időszak szövegismerete ugyanúgy kellőképp lehetőséget adott számukra, akárcsak a rendelkezésükre álló olyan egykorú segédeszközök, összeállítások, amelyeket *florilegium*oknak szoktunk nevezni. Ámde felfogásom alátámasztásához tudatosan nem egy olyan tanító–oktató–nevelő írást szemeltem ki, amely az adott periódus valamelyik kiemelkedően művelt személyéhez kapcsolódik, hiszen náluk a tájékozottság természetes lenne, hanem szemléltetésképpen olyan alkotást választottam, amely egy viszonylag szerényebben iskolázott figurához kötődik, vagyis jobban kapcsolható ahhoz a műveltséghez, amelyet egyesek az *Intelmek* háttérében feltételeznek. Ez az illető egy arisztokrata asszony, Dhuoda, akinek fiához írt *Liber manualisa* a 9. század közepéről származik. A modern szövegkiadás elé írt tanulmányában a neves francia kutató, Pierre Riché¹¹, aki a Szent Istvánnal kapcsolatban álló II. Szilveszter pápa leveleinek is egyik szövegkiadója volt, megannyi forrást mutat ki, amely hatalmas anyagban meglehetősen különböző jellegű munkákat találunk. Az idézett szerzők közt szerepel például olyan *grammaticus*, mint Aelius Donatus, de rendelkezésére álltak a címzett Vilhelmus (Vilmos) anyjának *glossarium* is, ahhoz hasonlók, amilyen például egy korabeli végrendeletben szereplő *Liber glossarum* is lehetett. Az asszony segédeszközei között ezenkívül olyan munkát is találunk, amely az ünnepek kiszámítását tette lehetővé. E gyakorlati jellegű munkákon kívül azonban ismertek voltak Dhuoda számára késő antik keresztény költők is; mindenekelőtt Prudentius, akinek *Cathemerinon*jából Dhuoda három ízben is merít, akárcsak még későbbi költők alkotásaiból, akik már a Meroving periódushoz tartoznak. Meglehetősen jól ismerte a hölgy az egyházatyák munkáit is; főképp olyanokat, mint Szent Ágoston vagy Nagy Szent Gergely. Az előbbitől nem csupán a *De civitate Dei*t tanulmányozta Dhuoda, hanem néhány *sermon* kívül bizonyítható nála az *Enarrationes in Psalmos*, valamint az *Enchiridion* használata is. Ami pedig Nagy Szent Gergelyt illeti, Dhuoda számára nemcsak a *Moralia in Iob* volt irányadó, hanem a *Regula pastoralis* is, vagyis az a mű, amelyet ez a korszak egyenesen a *speculum* irodalomhoz sorolt. Ugyancsak bennfentesnek bizonyul az előkelő asszony Isidorus Hispalensis alkotásaiban, akinek több munkájából is merít. S Duodát nemcsak a régebbi szerzők érdekelték, hanem a kortársak ugyancsak, akik közül a legfontosabbak Alcuin és Hrabanus Maurus. Mindemellett a szerzőnő több más egyéb alkotáson kívül Szent Benedek *Regulait* ugyancsak felhasználta, miként ezt az összeállítást a magyarországi *Intelmek* forrásai közt Csóka J. Lajos¹² is joggal valószínűsítette, akkor is, ha e

¹⁰ A Saint-Mihiel-i Smaragdushoz lásd az újabb irodalomból: Miethke, Jürgen: *Politische Theorien im Mittelalter*. In: Lieber, Hans J (Hrsg.), *Politische Theorien von der Antike bis zur Gegenwart*, Bonn 1993.; Anton, Hans Hubert: *Smaragd von Saint-Mihiel*. In: Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon (BBKL), Bd. 10. Herzberg, 1995. 644–648. (ahol további tájékoztatói lehetőségek találhatóak). – Orléans-i Jonasszal kapcsolatban sok mindent tisztázott újabban Alain Dubreucq, aki kiadta a középkori szerző (9. század) *Le métier de roi*-ját is. Vö.: Jonas d’Orléans: *Le métier de roi*. CERF, Paris, 1995. (2002²), s a laikus tükröt is behatóan tanulmányozta, miként az előbb érintett Smaragdusnak ugyancsak kitűnő ismerője. – Reims-i Hincmarral összefüggésben az alábbi művek adnak eligazítást: Devisse, Jean: *Hincmar, archevêque de Reims*. Genève, 1975.; D’Onofrio, Guilio: *Storia della teologia del Medioevo*. Casale Monferrato, 1996. – Sedulius Scottus kölcsönzési technikájával külön munka foglalkozik, még ha költészete kapcsán is. Vö.: Meyers, Jean: *L’Art de l’emprunt dans la poésie de Sedulius Scottus*. Paris, 1986.

¹¹ Dhuoda: *Manuel pour mon fils*. (Introduction, texte critique, notes par P. Riché.) Paris, 1975., ahonnan a kutatás eredményeit átvesszük. Vö.: *Introduction* (Riché), 33 skk.

¹² Csóka J. Lajos: *A latin nyelvű történelmi irodalom kialakulása Magyarországon a XI–XIV. században*. Budapest, 1967. külön fejezetet szentel e kérdésnek.

tény előtt egyes mai kutatók igyekeznek szemet hunyni. A felsorolt elemek egy részét Dhuoda persze meríthette a saját könyvtárában megtalálható *florilegiumok*ból is, amelyek forgatásával feltétlenül számolnunk kell a fiát kellő tanácsokkal ellátni kívánó asszony részéről. Voltak persze a hölgynek imakönyvei is, miként ez megszokott volt hajdanán, s megfordult Dhuoda kezében néhány más vallási jellegű, ma talán „segédkönyv” elnevezéssel illethető munka is, például a zsolttárok használatáról. Mindez igen tekintélyes idegen anyag egy nem túl nagy terjedelmű alkotás esetében, s akkor még a legfontosabb forrást nem is érintettük. A leggyakrabban alapul vett szöveg ugyanis a *Biblia* volt, amelyből már Bonduvand háromszázat meghaladó számú idézetet mutatott ki. Riché később azt is tisztázta, hogy főleg az Újtestamentumból erednek a citátumok, s azon belül is érzékelhető bizonyos preferenciák, miként az egyes ótestamentumi könyvek esetében is. A *Testamentum Vetus*ből természetesen főleg a „tükörirodalom” körébe sorolható „Bölcsességek könyve” kerül az előtérbe, de gazdag anyag származik a zsolttárból és Jób könyvéből is. Mindezekhez készült magyarázatok úgyszintén Dhuoda rendelkezésére álltak még, aki azonban ritkán jelöli meg pontosan az alapul vett helyek eredetét, minthogy ezt a maga korában nem igen várták el az írás művelőjétől. Ezért, ahogy Riché leszögezi, nem könnyű megállapítani azt sem, hogy az előkelő személy vajon ezen időszak legismertebb *Vulgatájá*t használta-e, vagyis azt, amelyet Alcuin dolgozott át, s amelyet az udvari körökben ekkor elsőrendűen használtak,¹³ vagy esetleg valamelyik másik szövegváltozatot.

Az idézetek és a szöveg-átalakítások gazdag tárháza tárul fel tehát Dhuoda *Liber manualis*ában, és pedig egy olyan periódus folyamán, amikor a nők műveltségével összefüggésben még az előkelő személyek esetében is csak korlátozott elvárások voltak, mégsem jutott eddig senkinek sem az eszébe, hogy ezt az anyai érzelmekkel teli alkotást egy „szerkesztőbizottság” számlájára írja. Ennélfogva aligha érthetünk egyet egy olyan állásponttal, amely a grammatikai iskolázottsággal rendelkező Szent István *Intelmeit* valamiféle „testületi” álláspontnak szeretné beállítani. Sőt, az ember mindenképpen indokoltnak tarthat a múlt és az egykorú világ szellemi javaiban való kellő tájékozottságot egy olyan személy esetében, aki olyan uralkodókat tekintett példaképének, mint Nagy Károly vagy III. Ottó, akiknek sokoldalú műveltségét és irodalmi-nyelvi tájékozottságát a legfrissebb kutatások joggal hangsúlyozták – szemben a korábbi hibás állásponttal, amely a „sötét középkor”-ról elterjedt.¹⁴ Így a Meroving- és Karoling-reneszánsz nyomán aligha találhatjuk rendkívülinek, hogy az *Intelmekben* a közelmúlt és a kortárs irodalom mellett az antik források alapos ismerete is bizonyítható. A korábbi kutatások már felhívták a figyelmet a lehetséges sallustiusi, liviusi, cicerói, esetleg florusi vagy éppen horatiusi, illetve vergiliusi, valamint egyéb hatásokra, de Nemerkenyi Elődöt¹⁵ követve Adamik Tamás többek közt Quintilianust is a lehetséges előzmények közé sorolja. Ez önmagában szóba jöhető feltételezés is lehet, ám nem vagyok biztos abban, hogy a magyar klasszika-filológus által éppen ennek igazolására idézett példa valóban meggyőző. Az illető filológus ugyanis úgy véli, hogy az istváni *Admonitio praefatio*jának vége felé szereplő *pultium mollitie* és *asperitas... vini* szembeállítás, vagyis a „pépes étel” és a „fanyar bor” egybevetése részben Quintilianus retorikai taní-

¹³ Riché: *Dhuoda*, 36–37.

¹⁴ Minderről részletes tájékoztatás található szövegkiadásom legutóbbi francia kísérőszöveggel ellátott változatában: Sancti Stephani regis primi Hungariae: *Libellus... Exhortation spirituelle*. Debreceni, 2008³. LXXIX skk., 79 skk.

¹⁵ Nemerkenyi Előd: *Latin Classics in Medieval Hungary – eleventh century*. Debrecen–Budapest, 2004., második fejezet.

tására vezethető vissza (2, 4, 5 és 9).¹⁶ A jelzett helyek közt ugyan fellelhető bizonyos gondolati hasonlatosság vagy éppen párhuzamosság, ám ugyanakkor az elvárható szöveg-megfeleléssel kapcsolatban súlyos nehézségek merülnek fel. Először is Quintilianusnál, akárcsak az említett további bibliai helyeken, a *lac* („tej”) szó fordul elő, míg az Adamiktól idézett *Intelme*k textusában a *pultium* szerepel, amelynek az alapja, a *puls* még csak nem is feltétlenül tejes étel, legalábbis a ma mértékadónak számító oxfordi latin–angol nagyszótár ezt állítja. Másfelől a latin rétor művében *musta... austera*-t találunk, amelynek meglehetősen távoli megfelelője lehet a stephaneus *asperitas... vini*, már ha az *Admonitio* eredeti szövege valóban ekképp hangzott. Az *Intelme*k szövegét megőrző kéziratoknak ugyanis csak az egyik csoportjában szerepel az *asperitas* után a *vini* (INKFM), míg a legalábbis egyenrangú értékűnek tartott t-ágban ez az utóbbi szó, tudniillik a bor hiányzik (TD), s akad olyan b-kézirat is, amelyben szintén nem szerepel ez a kitétel (W), vagy éppen egy későbbi kéz bejegyzése törli a *vinit* (N²), nyilvánvalóan egy másik, jobbnak vélt hagyomány alapján deleálva az amúgy egyébként nagyon is könnyen kínálkozó szót. A W-manuscriptumban jelentkező mellőzés annál nagyobb súlytal bír, mert ez a kézirat megy leginkább vissza a b-hagyomány legrégebb, mára elveszett kéziratára, az ún. Budai-kódexre. Így arra kell gondolnunk, hogy a b-kódexek egy részébe a *vini* csak egy későbbi marginális jegyzet alapján kerülhetett be, vagy még inkább egy sor fölé bejegyzett értelmezésről lehetett szó eredetileg, minthogy a *vini* helye a mondatban nem is egyértelmű, miként azt Závodszy és Balogh szöveg-megállapítása egyaránt mutatja, akárcsak a W hibás olvasata. Ez utóbbiban ugyanis az *asperitas* előtt *vim et* olvasható, amely ugyancsak egy szupralineáris bejegyzés félremagyarázásából értelmezhető a legjobban. A *vinit* ugyanis könnyen lehetett *vim*nek olvasni. A szöveghagyományozás szabályai alapján, vagyis mind a kódexek sztemmája, mind a lehetséges másolási hibák figyelembevételével alapján annak van tehát a legnagyobb valószínűsége, hogy az *Intelme*k egyes másolataiba a *vini* csak utólag került be, a textus egyfajta félreértelmezése nyomán. Az *asperitas* ugyanis önmagában is tökéletes értelmet ad a mondatnak, hiszen a szigorúság felmagasztosító jellegét már a jól ismert szállóige is bizonyítja: *per aspera ad astra*, amely egy olyan korabeli *florilegium*ban is felbukkan, s azokat a sallustiusi vagy pseudosallustiusi leveleket is tartalmazza, melyekkel az *Intelme*k helyenként szószerinti egyezéseket mutat, miként arra már korábban felhívtam a figyelmet.¹⁷

A *vini* szövegekritikai elhagyására késztet az is, hogy a Szent Istvánnak tulajdonított szövegben nem is biztos, hogy a tej és a bor szembeállításáról van szó, ahogy Quintilianusnál. A „bor” szó betoldásáról már korábban beszéltünk, s azt is jeleztük, hogy a *pultium* sem feltétlenül a *lac* szinonimája. De valójában ennél sokkal többről lehet szó. A *pultium* ugyanis mindössze két kéziratban (TI) fordul elő nyelvileg pontos alakban, a többi kódexben vagy hibás forma szerepel, vagy egyenesen más szó, mégpedig a *pulvinar*, s az is részben *pulvinarium*, részben *pulvinaris* változatban (NF, illetve D). Ebből a „párna” jelentésű szóból írástechnikailag nagyon jól meg tudjuk magyarázni a *pultium* kialakulását, amit a nazalizációs jel elhagyása, illetve az „l” betűt áthúzó jelként való felfogása idézhetett elő. Ezen az alapon magunk szöveg-megállapításunkban a *pulvinarium* variánst fogadtuk el, és pedig magából a szövegösszefüggésből, a kontextusból indulva ki. Előzőleg ugyanis az atyai tanítás arról beszél, hogy a nevelendő gyermek eddig a „párnák oltalmában” élt. Ez

¹⁶ Adamik: *Szent István király „Intelmei” prologusának forrásai*, 172 skk.

¹⁷ Havas: *A Szent István-i Intelme*k szöveghagyományozódásához, 5 skk; Havas László: *Sallustius kéziratossághagyományozódásához: újabb szempontok a Szent Istvánnak tulajdonított „Intelme*k” forrásaihoz. A Debreceni Egyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtárának közleményei, 2002. 5–32.

magától értetődővé teszi, hogy a gyermek felserdülését követően a „bágyadtta és elpuhultta” tevő puha párnák után (*pulvinarium mollitiae*) az atyai keménységre (*asperitas*) van szükség, amely ráirányítja az utód figyelmét és értelmét az apa parancsainak lényegére (*asperitas tribuenda est, quae tuam intelligentiam ad ea, quae praecipio, reddat attentam*). Ez tökéletesen logikus gondolatmenet, amely figyelembe veszi azt az elképzelést is – miként azt egy *proverbium* megfogalmazza –, mely szerint az *otia* úgy fogható fel, mint *pulvinaria Satanae*, azaz „a semmittevés az ördög párnája” (*Commentatio de coecis ita natis...*, autore ACHILL. DAN. LEOPOLDO, Lubecae, MDCCXXVI, caput III, p. 24: *Si denique otia nimia, seu pulvinaria Satanae...*). Ugyanakkor így nem áll fenn az a furcsaság, hogy az atyai parancsok értelmét éppen a „karcos bor” világitaná meg a fiú számára, mert a „fanyar bor”-nak többnyire nem ezt a hatást szokták tulajdonítani, legalábbis jobb helyeken nem. Ettől persze még nagyon is igaz lehet a tej (*lac*) és a bor (*vinum*) párhuzamba állítása bizonyos más összefüggésekben, miként az például egy Clairvaux-i Bernátnak tulajdonított szöveghelyen történik, ahogy arra Érszegi Géza figyelt fel nagyon jó érzéssel.¹⁸ *A Tractatus de conscientia ad religiosum quemdam ordinis Cisterciensis egyik passzusában* ugyanis arról van szó, hogy némely vallásos rendben élő személyeknek tejet (*lac*) kell adni inni, másoknak pedig bort (*vinum*). A tejet azok isszák, akiknek rövid a virrasztás, édes a táplálék, a munka kívánatos, a posztó pedig szemmel láthatóan puha... A tejet ugyanis édesen isszák, finoman folyik, kellemetlenség és keserűség nélkül. A bor pedig próbára tesz, és nem édes. A bort azok isszák, akik az élet útjaira nekiveselkedve léptek rá, egyaránt sanyargatják őket a testi és a lelki megrázkódtatások, mindazonáltal nem hátrálnak meg, nem engednek a megpróbáltatások közepette. Mindez önmagában szintén nagyon koherens szöveg, csak éppen más, mint az, ami az *Intelme*kben áll. Szent Istvánnál az életkorok szerinti eltérés áll a középpontban, Bernátnál a különböző életmód és életvitel, vagy más-képp: az eltérő magatartásforma. S egyébként is, Clairvaux-i Bernát nem lehetett az *Admonitio* forrása, hiszen időben ő a későbbi, akárcsak az idézett értekezés másik számításba jöhető szerzője, Hugo de Santo Victore, mivel mindketten a 11–12. század fordulóján éltek. Inkább arról lehet szó, hogy az *Intelme*k egyik későbbi olvasója próbálta meg a ciszterci szabályzat alapján értelmezni az államalapító király tanácsait. Ilyen módon a már korábban feltételezett marginális vagy sorföldötti jegyzetet könnyen megmagyarázhatjuk, s ez azután a szövegromlás kézenfekvő forrása lett. Ennyiben elfogadom Érszegi Géza plauzibilis föltevését, hogy az istváni gondolatokat tartalmazó szöveg a későbbiekben bizonyos módosulásokon mehetett keresztül, ami azonban mégsem azonos egy szerkesztői kollégium tevékenységével.

Az is nyilvánvaló persze, hogy az eddig érintett klasszikus gyökerek mellett a középkori hatásokat is figyelembe kell vennünk, ahogy arra Adamik Tamás helyesen figyelmeztet, s ahogy arra az általa mellőzött Szűcs Jenő¹⁹ mellett magunk is többször emlékeztettünk már, számos szövegszerző érintkezést mutatva ki például a Corbie-ban a 9. században készült ama kézirat egyes szövegeivel, amely jelenleg a sallustiusi szövegahagyományban R-jelöléssel szokott szerepelni.

A korábbi évtizedekben (mint már fentebb jeleztük) Csóka J. Lajos arra is meggyőzően hívta fel a figyelmet, hogy a Szent István-i *Intelme*k egy másik, nagyon plauzibilis szellemi hátterét a Szent Benedek-féle *Regula* alkotja, amit a 10–11. század fordulóján létrehozott –

¹⁸ Érszegi: *Szent István Intelmei fiához*, 9. jegyzet.

¹⁹ Vö. például: Szűcs Jenő: *Szent István Intelmei: az első magyarországi államelméleti mű*. In: Glatz Ferenc – Kardos József (szerk.): *Szent István és kora*. Budapest, 1988. 32 skk. A magam bibliográfiája szövegkiadásaimban megtalálható.

és működésében éppen a magyar király által megszilárdított – pannonhalmi apátság szellemisége nagyon is jól megmagyaráz. Ennek a szabályzatnak a figyelembevételével pedig Szent István tanításában semmiképp sem arról lehet szó, hogy a korosodó magyar király a lány tejes kása evéséről kívánja fiát rászorítani a karcos bor ivására (vö. *asperitas vini*),²⁰ hiszen a minden bizonnyal példaképnek tekintett bencés szerzetesi szabályzat is éppen ettől az utóbbtól való mérsékletre int. Idézem: *Licet legamus vinum omnino monachorum non esse, sed quia nostris temporibus id monachis persuaderi non potest, saltem vel hoc consentiamus ut non usque ad satietatem bibamus, sed parcius, quia vinum apostatare facit etiam sapientes* (XL, 6-7: Bár azt olvassuk, hogy „a bor egyáltalán nem való szerzeteseknek”, de mivel korunkban lehetetlen a szerzeteseket erről meggyőzni, legalább abban egyezünk meg, hogy ne igyunk a telítettségig, hanem mértéktelenebben; hiszen „a bor elszakítja Istentől még a bölcseket is”. [Sir 19, 2] – Söveges Dávid fordítása nyomán). Mint-hogy pedig a túlzott borfogyasztás még a bölcset is hitehagyottá teheti, ennek megfelelően a karcos bor ivása is aligha segíti elő az atyai parancsok gondosabb megtartását, hanem inkább azon van a hangsúly, hogy a szerzetesire emlékeztető megpróbáltatásokkal teli élet az, amely igazán megtartja a politikussal azokat az isteni parancsokat, melyek nemcsak az állam földi fennmaradását segítik elő, hanem hozzájárulnak a túlvilági üdvösség elnyeréséhez is. Miként a szerzetes Istenhez vezető útja során úgy jut el a tökéletességhez, hogy át kell magát küzdenie a „*dura et aspera*” szakaszán,²¹ így sajátítva el azokat az erényeket, amelyek a szerzetesi élet alapjai, ugyanúgy a földi kormányzóknak is tisztában kell lenniük azokkal az értékekkel, amelyek az országos ügyek tartóoszlopai. Mindehhez *discretiora* van szükség, vagyis arra a képességre, hogy meg tudjuk „különböztetni” a jót a rossztól, kellőképpen mérlegelve és megítélve a minősítő körülményeket. Ez ugyanis a Szent Benedek-féle *Regula* egyik középponti alapelve, mert csak ezáltal lehetséges az alázatosságnak mind a tizenkét fokán keresztül fölemelkedni az Isten tökéletes szeretetéig, amely kizárja a félelmet, s amelynek jegyében mintegy természetessé válik a megszokott erkölcsös cselekvés, mert az Úristen kegyelméből és a Szent Lélek erejénél fogva Krisztus szolgája megszabadul hibáitól és vétkeitől (VII, 67-70).

István király ehhez nagyon hasonló tanítást ad elő remélt majdani utódjának, saját gyermekének, csak éppen ő a *discretionak* nem 12 fokával számol az alázatosságon belül, hanem a korszak millenarizmusának megfelelően 10 olyan alapelvvvel, amely a *corona* díszre. Ez a szám ráadásul összhangban volt mind a tízparancsolattal, mind az angyalok égi seregének tíz karával (Admon., X, 1), miként Nagy Károly idejében is, a Krisztus megtestesülésének 800. évfordulója idején a hatalomnak 8 oszlopával számoltak egyfajta számmisztika jegyében.²² Az apostoli magyar uralkodó szemében az első számú parancsolat a katolikus hit, mivel csak ilyen személy töltheti be a királyi méltóságot.²³ István számára ez egyér-

²⁰ Adamik: *Szent István király „Intelmei” prologusának forrásai*, 155–179. Lásd még ehhez a kérdéskörhöz: Érszegi: *Szent István Intelmei fiához*, 24–29.

²¹ Schmitz, Philibert OSB: *A bencések civilizációs tevékenysége a kezdetektől a XII. századig*. Pannonhalma, 2006. 343.

²² Cathulfus Nagy Károlyhoz idézett ezzel kapcsolatos levelének kiadása: *Monumenta Germaniae Historica. Epistolae Karolii Aevi*. Berolini, 1895. 502 skk.

²³ Bár az „apostoli király” minősítéssel szemben a hitelesség tekintetében súlyos kételyek merültek fel a szakirodalomban, de éppen az *Intelmek* első számú tanácsa is mutatja, hogy a magyar király számára milyen fontos volt az „apostoli” fogalma, akármint is értett rajta pontosan. Vö.: Kristó Gyula: *Szent István Király*. Budapest, 2002., aki szintén kiemeli, hogy a Hartvik-legenda szerint II. Szilveszter pápa nevezte Szent Istvánt apostolnak. (A legenda vitatásához azonban lásd már: Tóth Zoltán: *A Hartwik legenda kritikájához*. [A szent korona eredetkérdéséhez.] Budapest, 1933.) Az

telmúen a Szentháromság tanának maradéktalan elfogadását jelenti, ahogy már a példakép Nagy Károly is ezt hirdette az adopcionizmussal szemben.²⁴ A magyar állam megalapítója tehát a niceai *Credo* hitvallásának szellemi talajára helyezkedik, mert egyértelműen elhatárolja magát minden ettől eltérő eretnokségtől, amelyet a Sátán mesterkedésének mond. Ezzel kapcsolatban az *Intelmek* szellemi atyja ekképp tesz tanúságot: „Amennyiben bármikor is akadnának a hatalmad alatt olyanok – ami ne következék be –, akik megkísérelnék megbontani a Szentháromság egységét, vagy abból el akarnának venni, vagy hozzá kívánának tenni, tudd meg, hogy ezek az eretnokség fejének szolgálói, nem pedig az Anyaszentegyház fiai. Az ilyeneket viszont ne tápláld, ne védjed, nehogy magad is úgy tűnjél fel, mint ellenség és bosszúra szomjas lény. Az efféle férfiak ugyanis még a szent hit fiait is megfertőzik, és a szent hit eme zsenge gyülekezetét is tönkreteszik és szétszórják. Főképpen az legyen a gondod, hogy ez meg ne essék.” (*Si qui aliquando infra tuam inueniantur potentiam, »quod absit!«, qui hanc collationem sanctae trinitatis diuidere uel minuere siue augere conantur, hos ipsos scias esse haeresiarchae seruos et non Sanctae Ecclesiae filios. Tales uero nec nutrias neque defendas, ne tu etiam uideare inimicus et ultor. Huiusmodi enim uiri sanctae fidei filios omnino reddunt morbidos et istam nouellam sanctae ecclesiae plebem in miserabiliter destruunt et dissipabunt. Hoc ne fiat, principaliter cura.* – Adm., II, 4). István király tanácsai tehát az istenhit legmagasabb szférájából indulnak ki, és elhatárolódást téve a halál világát jelentő gonosztól, amelyre a régi katolikus nyelvhasználatnak megfelelően az *inimicus et ultor* megjelölést alkalmazza, s amelynek eredményes működéséhez a túlzott borfogyasztás is hozzájárul Szent Benedek meggyőződése szerint. Joggal kellett tehát a magyar királynak is ettől óvnia, ahogy intelmei valóban egészen más utat is jelölnek ki tanítványának: a fiúgyermeknek. Nála ugyanis nem az alkohol, hanem éppen az egyetlen igaz hit (*fides*) a legfőbb irányelv, amely után az „Egyház” következik mint újabb igazodási pont, s ez immár Krisztus egyfajta földi testét jelenti, még ha misztikus módon is, mert tagjai *per totum orbem diffusa* (Admon., II, 1). Ezt a gyarapodó testet sértetlenül meg kell őrizni, hiszen aki „megbotránkoztatja ennek a Szentegyháznak tagjait, [...] méltó arra”, hogy letaszítsák trónjáról, s pogánynak minősüljön, kizárva az üdvözülésből. A követendő életelv ezzel ugyan valamit alább száll az ég magasából, de a gonosztól való elhatárolódás továbbra is nyilvánvaló.

apostoli királyság eszméjét később Werbőczy *Tripartituma* hangsúlyozta, megalapozni pedig a hamis Szilvester-bulla lett volna hivatott; amely utóbbiról lásd újabban: Bene Sándor: A Szilveszter-bulla nyomában (Pázmány Péter és a Szent István-hagyomány 17. századi fordulópontja). In: uő. (szerk.): *„Hol vagy, István király?”* Budapest, 2006. 89–124. (Bő szakirodalommal.) E kiadvány elismerő értékelését adtam recenziómban. Lásd: *Irodalomtörténeti Közlemények*, 111. évf. (2007) 1–3. sz. 297–304. A kérdés tudományos fölvetésének kezdete azonban: Karácsonyi János: *Szent István király oklevelei és a Szilveszter-bulla*. Budapest, 1891. A történelmi háttérrel és kontextussal lásd még Székely György: *Koronaküldések és királykreálások a 10–11. századi Európában*. Századok, 118. évf. (1984) 5. sz. 905–949. – A probléma kritikátlan kezelése ugyanakkor a külföldi szakirodalomban időnként még ma is előfordul. Vö. például: *Stefano d’Ungheria, Esortazioni al figlio. Leggi e decreti*. Introduzione, traduzione e note D. Tessore. Roma, 2001. 164.; ahogy arra magam is rámutattam: *Klíó*, 12. évf. (2003) 1. sz. 67–70.

²⁴ Lásd ehhez: Mitalaité, Kristina: *Le Credo dans la méthode théologique de la période carolingienne*. Recherches de Théologie et Philosophie Médiévales, vol. 74. (2007) no. 2. 377–423. Az adopcionizmussal összefüggésben lásd még: Schneider, Theodor (Hrsg.): *Handbuch der Dogmatik*. Band I, Düsseldorf, 1995. 326; Cavadini, John C.: *The Last Christology of the West: Adop-tionism in Spain and Gaul, 785–820*. Philadelphia, 1993. A maga idején e kérdésben szokás volt *Hispanicus error*-ról beszélni.

Ez a tendencia folytatódik a továbbiakban is, amikor a főpapokat megillető tiszteletről esik szó, akik a földi hatalom evilági tanácsadói, akik feloldhatnak a bűn alól vagy megköthetnek benne. A hatalom irányában tehát ők közvetítik Istent, de azért maguk is bűnbe eshetnek, amit viszont az egyház révén el kell itélni.

A következőkben azután már teljesen elérkezünk a földi politika szintjére, amennyiben ez a rész a hatalom gyakorlójának a főemberekkel, az ispánokkal és a katonákkal való eredményes együttműködését követeli meg, elutasítva minden fennhézást és irigységet, s ugyanakkor a békét tartva szem előtt. Mert amennyiben nem ez történik, az uralkodót joggal taszítják le trónjáról. Ezzel nyilvánvalóvá válik az elhatárolódás a zsarnokságtól, ami az *Admonitio* egyik legfőbb alapelve. A Sátán ezen megnyilvánulásával szemben pedig magukat a *virtutest* kell szembeszegezni (IV, 3), minthogy ezáltal valósulhat meg az egyetemes béke egy adott országban belül (*tuum Regnum per omnia sit pacificum* – IV, 3).

Ehhez persze az igazságszolgáltatás keretében a béketűrést (*patientia*) és a méltó ítélezést (*iudicii observatio*) kell gyakorolni (V, 1), mert különben a hatalom gyakorló *inpatientes* [...] *tyrannizant* (V, 3), vagyis úgy viselkednek, mintha valóban zsarnokok: a gonosz megtestesítői lennének.

Az ettől való szabadság (*libertas*) érdekében még az idegenből jött vendégek tudós és katonai szakértelmét is fel kell használni a *fides Catholicara* épülő *congregatio* valóban „felséges” (*Augusta*) megtartása és gyarapítása érdekében, mert aki ezt szétzilálja (vö. *dissipare*), annak hatalma szörnyű kárt fog szenvedni (*maximum detrimentum* [...] *patietur Regnum*. –VI, 3).

Ezután már a királyi tanács testülete következik mint az ország legáltalánosabb földi pillére, amelynek helyes alkalmazásával jól érvényesíthető a bölcsesség meghatározó szent szerepe, miközben pedig elkerülhető lesz a bűn (vö. *sapiens... sacrus... perversus* –VII, 3), úgy, hogy alapvetően a fiatalabbak az idősebbeknek fogadnak szót.

Mint láttuk: az eddigiekben az *Intelmek* tanácsai azokra az isteni alapelvekre vonatkoznak, amelyek egyre jobban aláereszkednek a földi hatalmat fenntartó alkotó elemekbe, s ilyen módon az kerül kiemelésre, hogy mindeközben miként kerülhető el a gonosz zsarnoki eluralkodása mint az üdvösség útjának eltorlaszolója. Amennyiben mindez sikerrel jár, vagyis a Sátánnak ellenállva, valóban az isteni *praeceptának* felel meg a hatalmat gyakorló személy tevékenysége, akkor igazából mód nyílik arra, hogy – földi hivatását betöltve – valóban eljusson az isteni tökéletességhez, legalábbis földi élete végén, valóban *per dura et aspera*, miként azt már Szt. Benedek is megkövetelte, óvva a túlzott borfogyasztástól.

Az apostoli magyar királynak tulajdonított és a fentebbiekben megvizsgált ún. „fejedelemtükörből”, mely valójában az első magyar államelméleti mű, még ha latinul is,²⁵ félreérthetetlenül kirajzolódik az olvasó szeme előtt az egyértelmű szembeszegülés a zsarnokságot megtestesítő, vagyis az emberi méltóságot megalázó *hostisszal*, azaz a Sátánnal. Mert csak így lehet biztosítani az adott evilági környezetben (vö. *huius climatis* – VIII, 3) a családi szeretet légkörét árasztó s ennek megfelelően a közjót gyarapító országot. Hiszen az uralkodó csupán így számíthat arra, hogy mind az övéi, mind az idegenek körében kimagasló és dicséretre méltó személyiségnek tekintsék majd őt (VIII, 3). Ilyen feltétel mellett teljesedhetik be az is, hogy az imádságon (*obseruatio orationis maxima* – IX, 1) és az erények (*pietas, misericordia ceteraeque virtutes*) gyakorlásán keresztül ne csupán az ország kiegyensúlyozott működése valósuljon meg, hanem a földi élet a test halálát követően valóban visszavezessen az isteni örökkévalósághoz. A Szent Istvánnak tulajdonított gondolatmenet és okfejtés tehát nagyjából ugyanazt a szellemi ösvényt járja be, mint amilyen

²⁵ Vö.: Szűcs: *Szent István Intelmei*, 32–53.

nyomvonalat Szent Benedek *Szabályzata* követ,²⁶ amely 71. fejezetében összefoglalóan rögzíti a szerzetestestvérek kölcsönös engedelmeskedésen alapuló, valódi családi szeretetet megtestesítő közösségét, amely a megkövetelt erények talaján áll, s így kíván eljutni és jut is el Istenhez. Mindeközben, akárcsak a királyi tanácsban – mint fentebb láttuk –, a fiatalabbak egész szeretetükkel és készségesen engedelmeskednek az öregebbeknek, megfenyítve a viszálykodókat, ahogy a földi államban az eretnekek hasonló bánásmódban részesülnek. Ám a szerzetesek igazából a jó buzgóságot gyakorolják, amely Istenhez és az örök életre vezet, miként ez a rendeltetése az általuk gyakorolt erkölcsös életmódnak is. Ezért a *Regulában* foglaltakat minden testvérnek teljesítenie kell, aki a mennyei hazába igyekszik. Így jut el azután legvégül Isten kegyelmével a bölcsesség és az erények csúcsára (Reg., LXXII–LXXIII).

Mindez nyilvánvalóvá teszi, hogy szoros összefüggést kell feltételeznünk Szent Benedek *Regulája* és a Szent Istvánnak tulajdonított *Intelme*k eszmeisége között,²⁷ amely összetartozás nem csupán az Istenbe vetett maradéktalan katolikus hiten, a közös jó eszméjére épülő együttélés erkölcsiségén alapul, hanem azt a meggyőződést is vallja, hogy az ilyen jellegű etikus vallási élet mindenképp elvezet bennünket az Úristen tökéletességéhez. Mindebben a „karcos bor” doppingoló erejének aligha juthatott hely, hanem sokkal inkább beleillik a szerzetesihez hasonló, az ég felé emelő meredek út, amelyre valóban ráillik az *Admonitio*-ban használt *asperitas*, úgy is, mint az egyik legfontosabb benedeki tanács.

Magától értetődő persze, hogy a bencések szabályzata mellett a magyar uralkodó intelmeinek főképpen a Meroving és Karoling periódus *speculum*-irodalmát kellett még figyelembe vennie, ami azonban csak a teljes szöveganyag gondos vizsgálatával és összevetésével vezethet megnyugtató eredményre. Pusztán néhány kiragadott mű bevezetőjének néhány véletlenszerű hasonlósága vagy egyszerű szóegyezése alapján aligha jutunk el valóban szilárdan megalapozott végkövetkeztetésekhez. Az ilyen párhuzamosságok sokkal inkább egy nagy közös forrásból vezethetők le, amely Dhuoda *Liber manualis*ához hasonlóan aligha lehet más, mint a Biblia.

A Szent Istvánnak tulajdonított *Libellus de institutione morum* a többi megelőző koraközépkori „tükör” mintájára a keresztény és a klasszikus antik hagyományokat alapvetően egy olyan anyagba oltja be, amely zömében kifejezetten bibliai eredetű, illetve biblikus jellegű.²⁸ Ezt igazolja már eleve az *Intelme*k *praefatio*ja, amely az apa személyes tanítását egyenesen Salamon királlyal hozza összefüggésbe, akinek az isteni bölcsesség a Biblia beállítása alapján tulajdon szájából hangzik el saját fia számára, és pedig a legteljesebb személyesség hangján, miként arra már előadásom címe is utal: *iuxta divinae sapientiae suavisum*.²⁹ Az *Intelme*k előszavában ennek megfelelően találjuk a következő megfogalmazást: „Hozzád pedig az illik, hogy az isteni bölcsesség tanácsa mellett atyád előírásait is igyekezz meghallgatni, eleget téve a Salamon szájával szóló isteni bölcsességnek: »Hallgasd meg, fi-am, atyád tanítását, de ne hagyj figyelmen kívül anyád rendelkezését se, hogy életed éveit

²⁶ Ezt a körülményt már Csóka J. Lajos megállapította, még ha közelről sem vett észre minden párhuzamosságot, amely a két mű között fölfedezhető. Csóka: *A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon*, i. m. Fontos még e kiváló szerző másik munkája is: *Szent Benedek fiainak világtörténete, különös tekintettel Magyarországra*, 1-2. köt. Budapest, 1970.

²⁷ Ezt feltételezte már Csóka: *A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon*, i. m.

²⁸ Lásd ehhez legutóbbi írásaim egyikét: Havas László: *Szent István Intelmei a Biblia és a reneszánsz tükrében*. Debreceni Disputa, 6. évf. (2008) 11-12. sz. 121–124.

²⁹ Elhangzott az Ókortudományi Társaság 2008. október 17-én, pénteken délután 5 órakor tartott felolvasó ülésén, a következő címmel: Szent István Intelmei prologusának forrásai.

megsokasodjanak neked«. Ebből a mondásból megértheted tehát, hogy ha semmibe veszed azokat – be ne teljesedjék ez! –, amiket atyai kegyességgel előírok neked, akkor nem leszel többé sem az Isten, sem az emberek barátja.” Ezek a szavak egyértelműen elárulják, hogy az apostoli magyar uralkodó előadása itt a *Példabeszédek Könyvét* követi, vagyis azt a bibliai egységet, amelyet a hagyomány úgy állít be, mintha az Salamon király tanítása lenne fiához, a politikai bölcsességet „mondások” sorozatában adva elő. Ilyen szeretetteljes utasítások állhattak példaképpen a magyar földön megszülető *Intelme*k szerzője előtt, mint ez az előírás: „Fiam, tartsd hát meg apádnak parancsát, ne vedd semmibe anyád tanítását! Egyszer s mindenkorra kösd a szívedre, és akaszd a nyakadba. Vezessen jártadban-keltedben, amikor alszol, virrasszon fölötted, ha meg fölébredsz, beszélgessen veled. Mert a parancs lámpás, fény a tanítás, életre vivő út az intelleum s a feddés.” (*Példabeszédek*, 6, 23). Magától értetődő, hogy az Imre fiát tanító magyar király előtt a bibliai Salamon példája lebegett. De nemcsak az, hanem Dávid királyé is, Salamon apjáé. Salamon és Dávid szerepét tehát az *Intelme*kben nem annyira a Karoling-irodalomból vagy a *Reichskrone* ábrázolásából kell eredeztetnünk, ahogy egyes magyar kutatók tették, hanem sokkal inkább közvetlenül magából a Bibliából, amely az egész Meroving- és Karoling-időszak számára a nagy példa volt. Gondoljunk csak az Ótestamentum azon szavaira is, amelyekkel „A királyok első könyvé”-ben a haldokló uralkodó ekképp mondja el végrendeletét fiának: „Nos, most mindenek útjára lépek. Légy bátor, és bizonyulj férfinak! Tartsd szemed előtt, amit az Úr, a te Istened parancsol. Járj az ő útjain, tartsd meg a parancsait, rendelkezéseit és törvényeit, és kövesd sugallatait, amint írva van Mózes törvényében, hogy minden sikerüljön, amit csak teszel, amibe csak belefogsz, s így az Úr beteljesítse ígérését, amelyet nekem tett: Ha fiaid ügyelnek útjukon és hűségesen követnek szívük, lelkük mélyéből, akkor – azt mondta – sohasem leszel utód híjával Izrael trónján.” (1 Királyok, 2, 2-4)

Az idézett szövegek félreérthetlenné teszik: István király a maga fiához intézett politikai tanításában alapvetően a Biblia személyes apai intelmeit veszi például, s ebbe a keretbe illeszti be a középkor gondolatait és képi megformálásait, úgy azonban, hogy mindennek eredményeképp teljesen önálló és eredeti alkotás jön létre. Az *Intelme*k tehát tulajdonképpen valamiféle mozaiktechnikát képvisel, amely eljárás érvényes azokra a szövegekre is, amelyeket a Bibliából merít. Jól figyelt fel erre a tényre Szovák Kornél.³⁰ Az ő megállapításai nyomán így magyarázhatjuk ugyanis a már idézett *praefatio* ama folytatását, ahol a bűnbe eső népet sújtó büntetésről beszél az *Admonitio* szerzője: „Isten ősi kiválasztott és szeretetével elárasztott népe is, amiért szétszakította a parancsolatok ama kötelékeit, amelyeket az Isten ujjai fontak egybe, különféle módon pusztult: egyeseket a föld nyelt el, másokat egy népirtó (angyal?) vitt a halálba, és voltak, akik egymást gyilkolták le”. Szovák Kornél helyesen állapítja meg, hogy a Szent István-i *Intelme*k ezen megfogalmazása az Ó- és az Újszövetség több helyét olvasztja egybe stilisztikailag, úgymint a Számok Könyvéből (16,28-50), valamint a Jelenések Könyvéből (9,11), illetőleg a Korinthusiakhoz írt Első levélből (10,10) vett szöveghelyeket. Ezek után természetesen hat, hogy az istváni tanítás egyik legfőbb eleme, azaz országának Krisztus testébe való betagozódása (*Intelme*k, 2, 1) ugyancsak több bibliai helyre megy vissza, mindenekelőtt Szent Pál különböző leveleire (Rómaiakhoz 7; 1 Korinthusiakhoz 12,27; 2, 17; 1 Thesszalonikiakhoz). Mindezek után teljesen magától értetődőnek hat, hogy az *Intelme*k záró része is a Máté-evangélium egyik híres megfogalmazására utal vissza, ahol ez áll: „Irgalmasságot akarok, nem pedig áldozatot.” (Máté 12,7) Az apostoli magyar királynak tulajdonított tanítás a 10. fejezetben ekképpen

³⁰ Szovák Kornél: *Egy kódex két tanulsága*. In: Horváth László et al. (szerk.): GENESIA. Tanulmányok Bollók János emlékére. Budapest, 2004. 145 skk.

foglalmaz: „A kegyesség gyakorlása vezet el ugyanis téged a legfőbb boldogsághoz. Légy könnyőriletes mindenkihez, aki erőszakot kényszerül elszenvadni, az Istennek pedig ezt a példamutatását őrizve szivedben: Könnyőrileteséget akarok, nem pedig áldozatot!” Az egyezés az eredeti *Vulgata* szöveg és a Szent István-i megfogalmazás között még nagyobb, mint ahogy a mi idézeteinkből kitűnik, mert ahol az egyik magyar fordítás irgalmasságról beszél, a másik pedig könnyőrileteségről, ott mindkét latin szövegben egységesen *miseriordia* fordul elő.

Az idézett példák, amelyeknek számát meg lehetne sokszorozni, egyértelműen és egybenhangzóan azt támasztják alá, hogy a Szent István-i *Intelmek* fő irodalmi tárháza a Biblia volt, amelyet az apostoli magyar király vagy annak írnoka esetenként szó szerint idézett, esetenként pedig más bibliai vagy szépirodalmi szöveghelyekkel ötvözött. Így hozott létre egy új, alapvetően mind gondolatiságában, mind stílusában újszerű és eredeti művet.

Azt a tényt, hogy a Szent István-i politika valóban mindenekelőtt a Bibliára igyekezett építeni, alátámasztja a Szent István uralkodásának idejéből származó, úgynevezett koronázási palást is, amely a III. Konrád fölött aratott győzelem után a Nagyboldogasszonynak szentelt székesfehérvári székesegyház felavatására készült. Mint Tóth Endre kutatásai nyomán ismeretes,³¹ a palást – amely eredetileg miseruha volt – a szféraserűen bemutatott vértanúk és szentek fölött az apostolokat és a prófétákat jelenítette meg, felettük a mennyei vagy égi Jeruzsálemmel együtt, úgy, ahogy azt a jánoszi Jelenések Könyve mutatja be. (21, 1-27) A palást alján, középen előbb Szent Imre képe tűnik fel, majd lejjebb a királyi pár: István és Gizella képe. Ez nyilvánvalóan azt kívánja jelképezni, hogy az istváni felfogás alapján az Imre által megörökölendő és megszilárdítandó királyság voltaképpen az égi Jeruzsálem földi megvalósulása. Ez jól visszavezethető arra az ősi bibliai eszmére, amely a zsidó fővárosban egyszerre látott földi és égi lényeket, ahogy arra a város nevének duális formája úgyszintén utal. Mindezek alapján aligha tagadhatná bárki is, hogy a magyarság Biblia-ismerete és biblikus gondolkodása legalább a magyar államiság létrejöttével egyidejű.

Ezzel összhangban áll az a tény is, hogy az egyes újabb kutatásokban Tertullianusból magyarázni kívánt³² *exterminari* és *plasmator* kifejezések vagy legalábbis a velük összefüggésbe hozható szavak úgyszintén mind fellelhetők a *Vulgata*ban, így természetesen a biblikus hagyományból is eredeztethetők Szent Istvánnál. Álljanak itt erre a következő kiragadott részek: „*illos enim lucistarum et muscarum occiderunt morsus et non est inventa sanitas animae illorum quia digni erant ab huiusmodi exterminari*” (Sap., 16, 9); „*quod enim ab igni non poterat exterminari statim ab exiguo radio solis calefactum tabescebat*” (Sap., 16, 27); „*ibunt directae emissiones fulgorum et tamquam a bene curvato arcu nubium exterminabuntur et ad certum locum insilient*” (Sap., 5, 22); „*in his enim quae patiebantur moleste ferebant in quibus patientes indignabantur per haec quos putabant deos in ipsis cum exterminarentur videntes illum quem olim negabant se nosse Deum verum agnoverunt propter quod et finis condemnationis illis venit*” (Sap., 12, 27); „*quoniam qui malignantur exterminabuntur sustinentes autem Dominum ipsi hereditabunt terram*” (Psalm., 35 /36/, 9); „*qui ignoratis quid erit in crastinum quae enim est vita vestra vapor est ad modicum parens deinceps exterminatur*” (Iob., 4, 14); „*quasi lutum figuli in manus ipsius plasmare illud et disponere*” (Ecl., 33,13); „*tu fecisti omnes terminos terrae aestatem et hiemem tu plasmasti*” (Psalm., 72 /73/, 17); „*IOTH manus tuae fecerunt me et plasmaverunt me da mihi intellectum et discam mandata tua*” (Psalm., 118

³¹ Tóth Endre: *István és Gizella miseruhája*. Századok, 131. évf. (1997) 1. sz. 3–74.

³² Adamik: *Szent István király „Intelmei” prologusának forrásai*, 169 skk.

/116/, 73); „*manus tuae plasmaverunt me et fecerunt me totum in circuitu et sic repente praecipitas me*” (Iob., 10, 8); „*numquid non audisti quid ab initio fecerim ex diebus antiquis plasmavi illud et nunc adduxi eruntque in ruinam collium pugnantium civitates munitae*” (4 Reg., 19, 25); „*numquid non audisti quae olim fecerim ei ex diebus antiquis ego plasmavi illud et nunc adduxi et factum est in eradicationem collium conpugnantium et civitatum munitarum*” (Is., 37, 26). Ezek a helyek álláspontunk szempontjából azért is többet nyomnak a latban, mert a Biblián belül zömükben tanító-nevelő jellegű iratokból, illetve az ún. bölcsesség-irodalomból származnak.

Mindebből arra a következtetésre juthatunk, hogy bár tagadhatatlan a Szent István-i tanításnak a Meroving- és a Karoling-kor *speculum*-irodalmához, illetve általában e korszak szellemi műveltségéhez való kapcsolódása, ugyanakkor az is egyértelműen kiviláglik, hogy mindennek volt egy összekapcsoló, nagy közös forrása: a Biblia. Ez persze nem zárja ki azt, hogy a Meroving- és a Karoling-reneszánsz szellemének megfelelően az *Intelmek*ben ugyanúgy érzékelhető a klasszikus antik örökség jelenléte is, akárcsak Dél- és Nyugat-Európa egész szellemi műveltségében. Ám ebben az anyagban nem válogathatunk saját önkényünk szerint.³³ Ahogy egyetlen szó egyezése nélkül nem állíthatjuk be biztos forrásként Quintilianust, ugyanúgy azt sem tehetjük meg, hogy egy másik szerzőt kiiktatunk a számításba jöhető előzmények közül, jóformán pusztán arra hivatkozva, hogy annak szövegezése más kontextusba kapcsolódik. Ez az utóbbi ugyanis általában nem lehet komoly érv, éspe-dig éppen az *Admonitiona* jellemző és fentebb már érintett mozaiktechnika miatt. Különösen gyanús, ha ráadásul az állítólagos szövegösszefüggés megállapítása erős manipulációval történik, miként ez a helyzet akkor, amikor egy filológus mindenáron el kívánja utasítani Florus lehetséges hatását a stephanusi tanításra. Először is le kell szögeznünk: a 9-11. század tájékán ez a római történetíró egyike volt a legolvasottabbaknak és a legjelentősebb hatásúaknak. Másfelől az *Intelmek* szempontjából szóba jöhető passzusa egyáltalán nem olyan szituációba ágyazódik, amely teljesen idegen lenne a *Libellustól*. Florust nem szabad összekeverni Liviusszal, ahogy Adamik Tamás teszi, hanem önálló alkotóként kell kezelni. Florus ugyanis semmi olyat nem mond, hogy „Romulus az új várost túlságosan nagyra tervezte”, s ezért nyitott ott *asylumot*, ami viszont odavezetett, hogy a beszivárgó gonosztevőkhez „a környező népek nem akarták hozzáadni leányaikat”. S így állt volna elő az a helyzet, amelyet Florus úgy rögzít, hogy „az állam, a férfiak népe egy emberöltőnyi volt.” – Nos, Florus nem beszél Róma túlméretezéséről, hiszen megvédéséhez még egy *vallus* is elég volt a történetíró szerint. A *populus Romanust* azonban különféle, így más-más helyről származó elemekből, *pastoresből*, mindenféle *transmariniból* (de nincs róla szó, hogy „kétés egyénekből”) kellett az első királynak megteremtenie. Ez az eljárás olyan férfiközösséget hozott létre, amely valóban csak egy nemzedéknyi időszakra maradhatott volna fent. Ez tette azután szükségessé a szabin nők elrablását. Ilyen módon a római történetíró az adott helyen Róma kialakulását vázolja fel, s mint Dominique Briquel kimutatta, az antik történetírásban ezt egészen újszerű módon teszi, mert bemutatása alapján az *urbs* úgy jelenik meg, mint a népek „olvasztótégléje”. S egészen hasonlóról van szó az államalapító magyar

³³ A középkori tükörirodalomban mindenképpen figyelembe veendő az eddig említett írásokon kívül legalább a következő művek: *De duodecim abusivis saeculi* című, a 7. századból való ismeretlen szerzőtől, s amelyet néha a pseudo-cyprianusi művek közé soroltak, de amely csak a *speculum* irányába mutat. Sedulius Scottustól vizsgálatot érdemelne még a *De rectoribus christianis* is, akárcsak a Reims-i Hincmarus *De Ordine Palatii*-je. Ott vannak továbbá még a lyoni Agobardus levelei csakúgy, mint az aquileiai Paulinus *Liber exhortationis*a, valamint Alcuintól a *De virtutibus et vitiis* (799–800).

királynak tulajdonított oktatásban is fia számára. Mert a világ „különféle részeiből és tartományaiából érkező” „vendégek” „különféle nyelveket és szokásokat, valamint különféle tanító írásokat és fegyvereket” „hoznak magukkal”. Ezzel a királyság díszéivé válnak, úgyhogy nélkülük „az egynyelvű és csak egyetlen szokásmódra épülő királyság [...] gyenge és erőtlen” lenne. Mindez nyilvánvaló gondolati párhuzamosságot mutat, amelyhez kifejezésbeli egyezések, illetve hasonlóságok is társulnak. A *sub Aenea* érkezőkből és másokból, vagyis *ex variis ... elementis ... populum Romanum* a király *ipse fecit*, de így az állam *unius aetatis* lett. Az *Admonitio*ban hasonlót találunk: ahogy a megérkező *Aeneades fecissent illam* (sc. *Romam*)..., ugyanúgy a magyar királyságba *ex diversis partibus et provinciis veniunt hospites*, mert enélkül a királyság *unius linguae uniusque moris regnum imbecille est et fragile* (6, 2). A záró részben feltűnő a jellegzetes grammatikai megoldás: a genitivus qualitatis, amely a gondolati párhuzamosságon túl ugyancsak Florusra utal vissza. Persze megfigyelhető eltérés is, ám ez abból adódik, hogy az *Intelme*k megszokott mozaiktechnikájával él, amennyiben egyrészt számára a nőhiány nem okozott gondot, ezért ezt a mozzanatot elhagyhatta, másrészt itt az említett történetíró egy másik szerzőtől, Sallustióstól vett kölcsönzéssel társítja össze a florusi jellegű textusban, amely ezáltal új elemekkel gazdagodik. A *bellum Iugurthinum*ban ugyanis Micipsa király tanácsa úgy hangzik fiai, illetve örökösei számára, hogy nekik *regnum... firmum*-ot ad át, de ha rosszul viselkednek, akkor az *imbecillum* lesz. (10, 6) Ez a forrásfelhasználás cseppet sem meglepő, mert az *Admonitio* 6. caputja esetében már a régebbi kutatás is számolt Sallustiusszal mint lehetséges forrással.

Az elmondottak talán mások számára is nyilvánvalóvá teszik, hogy a Szent István-i *Intelme*k forrásvidéke igen összetett. A legfontosabb alap ugyan a Biblia volt, de számolnunk kell még a klasszikus antik örökséggel csakúgy, mint a korai középkor szellemi hatásával, azon belül is főként a *speculum*- és a bölcsességirodalommal. És akkor még nem szóltunk az ugyancsak számításba jöhető bizánci *basilikos logosszal* való érintkezésekről, pedig emellett is súlyos érveket lehet felsorakoztatni, ahogy azt már egyesek korábban ugyancsak megtették, még ha némelyek erről talán szándékosan meg is akarnak feledkezni. Ott van továbbá az egész írást átható platonista felfogás is, amelynek gyökerei még ugyancsak feltérképezésre várnak. Mindez persze érthetővé teszi, hogy a reneszánsz miért tanúsított olyan nagy érdeklődést az „Intelme”k iránt, hiszen a mű teljes szövegét éppen e korszak kézíratai őrizték meg, miközben régebbi másolata egyelőre nem ismeretes.

LÁSZLÓ HAVAS

A Chapter in the Reception of the Bible in Hungary

Recently, it has been suggested in the literature that the first known Latin work written in Hungary, the Admonitions of Saint Stephen must have been the creation of an editorial committee. Supporters of this theory argue that the work bear witness to such wide knowledge of ancient and medieval sources that it is highly unlikely that any individual author in Hungary could possess such erudition at the time. The work must have been written simultaneously with the laws of Stephen, which should also be regarded the work of a committee. But in reality the Admonitions is independent of the laws, as it is proved by the most ancient textual tradition. The use of a large number of sources was not uncommon at the time, either, as it is proved by the example of Saint Gerard. Authors often used *florilegia*, but what is the most important: we also need to reckon with a mosaic-like use of the Biblical tradition, which was rather typical at this period in medieval culture and which also allowed the inclusion of ancient sources.